

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. КРИМСЬКОГО

Ботвінкін Юрій Володимирович

УДК 294:1:94(545)

**РОЗВИТОК РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКОГО
РУХУ БГАКТІ В ПІВНІЧНІЙ ІНДІЇ XIV–XVII СТОЛІТЬ**

07.00.02 – Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

КИЇВ – 2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Науковий керівник:

доктор історичних наук,

старший науковий співробітник

Матвєєва Леся Василівна,

директор Інституту сходознавства ім. А. Кримського

НАН України

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор

Рубель Вадим Анатолійович,

професор кафедри історії стародавнього світу та

середніх віків Київського національного

університету імені Тараса Шевченка

кандидат історичних наук, доцент

Діческул Віра Михайлівна,

доцент кафедри методики викладання історії і права

Київського міського педагогічного університету

ім. Б.Д. Грінченка

Захист відбудеться «2» липня 2007 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.174.01 в Інституті сходознавства ім. А. Кримського НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 207.

Автореферат розісланий «2» червня 2007 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

О.Д. Василюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

З огляду на те, що в наші дні надзвичайно популярними в світі стають індійська культура і дослідження її витоків, та керуючись власним інтересом до історії розвитку середньовічного індуського суспільства під впливом як індуїзму, так і інших релігійних вчень, автор обрав тему з історії розвитку релігійно-філософського руху *бгакті* в середньовічній Північній Індії.

Рух *бгакті* в Північній Індії XIV–XVII століть досліджували і продовжують досліджувати чимало вчених-індологів, істориків і літературознавців. Історія цього руху сьогодні розглядається здебільшого в контексті історії розвитку індійської культури і релігійно-філософської думки, вже достатньо вивчені основні ідеологічні засади *бгакті*, і літературна спадщина *бгакті* вважається окрасою індійської літератури, «золотим віком» індійської поезії. Але ще не достатньо здобули пояснення історичні передумови і причини формування ідеологічної спрямованості різних течій північноіндійського *бгакті*. Історики, як правило, досліджують *бгакті* в цілому, звертаючись до всього спектру відображених у цьому русі думок і настроїв народу, не вдаючись у детальний розгляд того чи іншого історичного чинника і тих особливостей індійського світогляду, завдяки яким проповідувани вчителями *бгакті* духовні цінності втілювались у конкретних культурах і докорінно змінювали спосіб життя людей.

Отже, **актуальність** дисертаційного дослідження визначається наступними факторами:

1) Недостатнім рівнем висвітлення в індологічній науці релігійно-філософського руху *бгакті* в середньовічній Північній Індії як історичного явища, зумовленого як релігійною, так і суспільно-політичною ситуацією в країні.

2) Неповним історичним аналізом літературної спадщини *бгакті*, зокрема релігійної поезії, яка відображає загальнонародні настрої епохи і демонструє приклади ідеологічного взаємовпливу пануючих у країні релігій.

3) Зростаючим бажанням українців глибше ознайомлюватися з культурним надбанням Індії, зокрема релігією і філософією.

В даному дослідженні передусім робиться аналіз *бгакті* як історично-філософського феномену, як наслідку розвитку релігійної свідомості індійців і їх прагнення захистити свою релігійну і культурну самобутність від зовнішніх впливів. Досліджуючи розвиток *бгакті* як релігійно-філософського вчення на фоні загальноісторичного життя Північної Індії даної епохи, ми пізнаємо закономірності взаємовпливу духовних засад різних релігійних вчень і політичних рухів і відтворюємо систему цінностей середньовічного

північноіндійського суспільства, в якій ідеалізація духовних цінностей -переплелася з реаліями складної політичної ситуації в країні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження обраної теми передбачено програмою Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України «Соціокультурна функція сакрального тексту на Сході: лінгвостилістичний, ідейно-естетичний та правовий аспекти» (державний реєстраційний номер 0107U002479).

Метою дисертаційного дослідження є простежити історію виникнення руху *бгакті* в Північній Індії, заснування і поширення основних течій *бгакті* в даному регіоні на фоні політичного розвитку країни під владою мусульманських завойовників, проаналізувати розвиток *бгакті* як суспільної ідеології і його втілення в різних культурах і діяльності різних релігійних общин і окремих відомих діячів. При цьому приділяється увага осмисленню філософських переконань, наявності схожих переконань в інших релігійних вченнях Північної Індії даної епохи та їх взаємній узгодженості і варіативності, визначається вплив видатних *бгактів* на подальший культурний, релігійний і політичний розвиток індійського суспільства і їх внесок в розвиток світової релігійної та суспільно-політичної думки.

Досягнення зазначеної мети вимагає комплексного розв'язання таких основних **завдань**:

1) Зробити короткий огляд джерельної бази та результатів дослідження руху *бгакті* у всесвітній історії.

2) Дослідити релігійно-філософське підґрунтя та історичні передумови виникнення середньовічного руху *бгакті* в Північній Індії, зокрема розвиток і поширення на Північ південноіндійського *бгакті* та вплив на північноіндійське *бгакті* ісламських вчень.

3) Прослідкувати виникнення окремих течій *бгакті*, продемонструвати зв'язок розвитку руху релігійного відродження з загальнополітичним розвитком Північної Індії.

4) Зробити детальний аналіз ідеології та діяльності різних общин *бгакті*, вказати на їх подібності і відмінності та вплив на розвиток суспільства.

5) Висвітлити той відбиток, який залишило *бгакті* Середньовіччя на сучасній культурі і релігії Індії і всього світу.

Об'єктом дослідження виступають зміни в політичному, суспільному і релігійному житті середньовічної Північної Індії, а **предметом дослідження** – розвиток релігійно-філософського руху *бгакті* в цьому регіоні, як один з чинників розвитку традиційного індійського суспільства.

Методи дослідження. В методологічній основі для дослідження розвитку руху *бгакті* автор спирається перш за все на цивілізаційний підхід до вивчення історії, який

передбачає збереження здобутків минулого і виводить на передній план духовний чинник розвитку суспільства. У процесі дисертаційного дослідження автор використовує ряд спеціально-історичних методів, таких як історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний. У дисертації також використовуються узагальнення, аналіз, синтез, порівняння, індукція й дедукція.

Хронологічні межі дослідження – XIV–XVII століття – збігаються з періодом розвитку і розквіту руху *бгакті* в Північній Індії, оскільки саме в цей час *вайшнавське* вчення *бгакті* поширилося з Південної Індії на Північ, де в той же час релігійну свідомість північноіндійського населення збуджували представники нетрадиційного ісламу, зокрема *суфії*.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше в українській індології дана детальна класифікація усіх напрямків і течій руху *бгакті*, розкриті їхнє походження та релігійно-філософська суть, розглянута діяльність найвидатніших діячів *бгакті* цього періоду та простежені закономірності зміни суспільної релігійної свідомості індійців. У світлі вищевказаного наукову новизну роботи можна викласти в наступних положеннях:

1) Середньовічний рух *бгакті* в Північній Індії своїм виникненням завдячує кільком чинникам, але найголовнішим серед них є розвиток *бгакті* в Південній Індії в VI–XIII століттях, який згодом перекинувся на Північ.

2) Велику роль в розвитку північноіндійського *бгакті* зіграв іслам, зокрема його нетрадиційна форма *суфізм*, яка хоч і не пов'язана історично з вайшнавсько-шіваїтським *бгакті* Південної Індії, але за своїми духовними засадами дуже близько стоїть до *ніргун-бгакті* – відданості Непроявленому Абсолюту, що дає привід багатьом дослідникам розглядати *суфізм* в Північній Індії XIV–XVII століть як одну з течій *ніргун-бгакті*.

3) *Сикхізм*, що виник у XVI ст., також утворився на хвилі руху *бгакті*, але внаслідок особливого історично-політичного розвитку пенджабського регіону сикхи стали єдиною общиною *бгактів*, яка перетворилась на окрему офіційно визнану релігію.

4) Течія *ніргун-бгакті*, яку в Північній Індії проповідували *сантис* і *суфії*, виступала посередником у релігійних непорозуміннях індусів і мусульман, її ідеологія була близька представникам обох віросповідань і виконувала певну просвітницько-миротворчу місію в регіоні.

5) *Вайшнавське бгакті*, або *сагун-бгакті* – поклоніння персоніфікованому Божеству, хоч і містило в своїй основі давньоіндуський демократичний і навіть грайливий підхід до взаємин людини з Богом, в Північній Індії також подекуди не уникло впливу ісламської

ідеології, що проявилось у певній моралізації і суворості вчення. Особливо це стосується течії *Рама-бгакті*.

6) *Вайшнавське бгакті*, особливо *Крішна-бгакті*, подекуди також виконувало місію єднання індусів і мусульман, зваблюючи красою своєї символіки деяких видатних мусульман і перетворюючи їх на вайшнавських *бгактів*.

7) В часи правління нащадків Акбара, які були схильні до релігійної -нетерпимості, ідеї *бгакті* перестали проповідуватися вільно, і перейшли на підпільний режим існування, але продовжували досягати широких народних мас у завуальованій формі – через естетичну придворну поезію *ріті*, яка передавала символіку *бгакті* в образах інтимної лірики.

8) Релігійно-філософське вчення *бгакті* в Північній Індії XIV–XVII ст. – це багатовимірне відображення середньовічного північноіндійського світогляду, сформованого на основі традиційних давньоіндуських релігійних принципів та ісламської новизни.

Щодо **практичного застосування** результатів дослідження, то в ході роботи над дисертацією автором було зроблено переклади на українську мову з оригіналу та з перекладів на сучасну мову гінді та англійську багатьох поетичних творів традиції *бгакті*, які є головним джерелом дослідження ідеології *бгакті* і її змін протягом доби, що розглядається. Ці переклади разом з усією інформацією про розвиток руху *бгакті* вже були використані автором під час викладання історії, філософії, культури та літератури Індії студентам-індологам Київського національного університету імені Тараса Шевченка. В майбутньому це дослідження може бути використане як посібник для вищезгаданих курсів або спецкурсу з руху *бгакті*.

Особистий внесок здобувача. Усі результати дослідження є наслідком самостійної праці дисертанта. Наукових статей, написаних у співавторстві, немає.

Апробацією результатів дослідження стали виступи автора на наукових семінарах Інституту сходознавства і Всеукраїнської асоціації індологів та на наукових конференціях, зокрема на X Сходознавчих читаннях А. Кримського, що проходили в Інституті сходознавства (2006 р.) і XI Сходознавчих читаннях А. Кримського (2007 р.)

Основні положення дисертаційної праці і поетичні переклади знайшли відображення у шести **публікаціях** автора у фахових наукових виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається з вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатку. Загальний обсяг тексту дисертації становить 172 сторінки. Список джерел і літератури складається з 222 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність і новизна обраної теми дисертаційної роботи, визначаються мета, об'єкт, предмет і основні наукові завдання дослідження, розкривається теоретичне й практичне значення дисертації, наведено дані про апробацію її головних положень, зв'язок роботи з науковими програмами.

У **першому розділі «Джерельна база та історіографія дослідження»** аналізуються джерела, використані в дисертаційній роботі, висвітлюється стан наукової розробки даної проблеми.

Джерельну базу середньовічного північноіндійського *бгакті* можна розділити на чотири основні категорії: 1) священні тексти індуїзму давнішого періоду, головна роль яких полягає у розкритті суті *бгакті* як релігійного явища і його походження; 2) історичні хроніки тогочасних мусульманських правителів, які допомагають зрозуміти те суспільно-політичне середовище, в якому розвивалося *бгакті*; 3) літературні твори і життєписи власне провідних діячів руху *бгакті*, які повною мірою розкривають релігійно-філософську суть цього руху, різноманітність напрямків і внутрішні умови розвитку; 4) свідчення іноземних послів, мандрівників і релігійних місіонерів, спостереження яких досить різнобічно відображають і політичну, і релігійну ситуацію в країні цього періоду.

Першими джерелами для наукового вивчення *бгакті* стають священні тексти індуїзму, де ми знаходимо основу релігійно-філософського світогляду *бгакті*, зрозуміти який необхідно перед вивченням розвитку руху *бгакті* як історичного явища. У священній літературі індуїзму, такій як Бгагаватгіта¹ і Бгагават Пурана² очевидними є перші згадки про *бгакті* як філософію життя шукачів духовної істини. Бог Вішну, який виступає об'єктом поклоніння в цих творах, є уособленим образом і Владикою усіх персоніфікованих божеств, шанування яких вважається початковою стадією шанування Вішну. Тобто, по суті, ті священні тексти проповідували *ніргун-бгакті* – вшанування не проявленого Абсолюту. Однак, зважаючи на те, що головним героєм Бгагаватгіти і Бгагават Пурани виступає Вішну в іпостасі свого земного втілення Крішни, то не дивно, що в *сагун-бгакті*, тобто вшанування антропоморфного божества, Північної Індії XIV-XVII століть саме течія *Крішна-бгакті* мала найбільш потужну літературну і образну базу для свого розвитку.

Подальше усвідомлення процесу формування і функціонування середньовічного світогляду *бгакті* в Північній Індії неможливе без вивчення південноіндійського, зокрема тамільського досвіду. Релігійна поезія *шівайїтів* і *вішнуїтів* тамільською мовою, що

¹ Gitakatha Brahmadutt Vatsyayana, (Hindi) – Dilli, 1990 – 478 p.

² Shrimadbhagvad Mahapurana (2 vols. with text and Hindi translation): Gita Press, Gorakhpur, 1988. – 342p.

розцвіла в період з VI-го по XIII ст., справедливо вважається найбільш раннім і, водночас, цілковито зрілим плодом течії *бгакті* в Індії³. Отже, розглядаючи історичні передумови поширення *бгакті* в Північній Індії у XIV–XVII ст., нам слід вивчити також більш ранні південноіндійські джерела.

Крім південноіндійського *бгакті*, іншим головним чинником формування північноіндійської традиції можна вважати вплив ісламу, що протягом багатьох століть залишався панівною релігією Північної Індії. У вивченні політичних і соціальних умов виникнення і розвитку північноіндійського *бгакті* важко переоцінити роль саме мусульманських писемних пам'яток, які хоч і подають факти з точки зору мусульманських завойовників і тому не позбавлені певної упередженості і односторонності, проте дають досить чітке уявлення про політичний і соціально-економічний стан країни тієї епохи.

Перша детальна дослідницька праця з культури Індії для мусульманського світу була написана арабським вченим Аль-Біруні (XI ст.)⁴. Аль-Біруні починає своє дослідження з викладу філософських і релігійних поглядів індійців; він будує його на безпосередньому розгляді першоджерел. У своєму викладі Аль-Біруні опирається в основному на три оригінальні тексти, які він цитує під назвою «Гіта», «Санкх'я» й «Патанджала». Можливо, саме дослідження Аль-Біруні допомогло багатьом мусульманам наступних століть позбутися релігійного упередження по відношенню до індусів і таким чином сприяти тому індо-мусульманському релігійному синтезу, що розвинувся в Північній Індії і став відомий в індійській історії як *ніргун-бгакті*.

Про релігійне життя Північної Індії в безпосередньо в період, що нами розглядається – період Делійського Султанату і Могольської Імперії – дізнаємось багато цікавого з праць тогочасних мандрівників, що відвідали країну, і придворних істориків султанів та імператорів.

Про розвиток *суфізму* на теренах Делійського султанату і про його тяжіння до ідеологічного єднання з індуїзмом читаємо у творах Аміра Хосрова Дехлеві (XIII–XIV ст.)⁵ – великого поета і послухника *суфійського шейха* Нізам ад-Діна Аулія, що очолював на той час братство *чіштіє*.

Ідеї релігійної реформації індійського суспільства XVI ст. і створення індо-мусульманського культурно-релігійного синтезу впроваджував у життя нащадок Бабура

³ Jagadeesan N. The Life and Mission of Karaikkal Ammaiyar Bhattacharya Chennai, 2000. – 156 p.

⁴ Бируни Абу Рейхан. Индия. Москва, 1995. – 728 с.

⁵ Дехлеви Избранное. Сост. Ш. Шамухамедов – Ташкент, 1980. – 122 с.

славнозвісний імператор Акбар, життя і філософію якого описав у своїй праці «Акбар-наме» придворний історик Акбара і суфій Абу-л Фазл Алламі⁶.

Крім вищезгаданих офіційних історичних хронік, що дають нам зрозуміти умови, в яких розвивався північноіндійський рух *бгакті*, дослідження даної теми полегшується наявністю великої кількості літературних праць -самих -діячів середньовічного руху *бгакті*, таких як Від'япаті.⁷, Кабір Дас⁸, Сур Дас⁹, Тулсі Дас¹⁰, Міра Баї¹¹ та ін, зокрема їх поетичних творів, які відкривають нам ідеологію *бгакті* і проповідуваний цим вченням спосіб життя.

Чимало західних учених новітньої доби присвятили свої праці феномену індійського релігійного руху *бгакті* або пов'язаним з цим явищем історичним проблемам. Заслужують уваги праці Е. Ембрі¹², А. Авалона¹³, А.Фальконар¹⁴, Д. Кінслі¹⁵, М. Маккауліф¹⁶, Б. Уокер¹⁷ та ін. Зростання популярності саме цього спрямування в західній індології другої половини ХХ ст. пов'язане з посиленням зацікавленості західного суспільства в духовних вченнях Сходу.

Тему середньовічного індійського *бгакті* також знаходимо у працях таких радянських і російських індологів як О. Ваніна¹⁸, Н. Гусєва¹⁹, Ю. Цветков²⁰, Н. Сазанова²¹, І. Глушкова²² та ін.

Дуже незначною в порівнянні з російськими і західними дослідниками є відомість в Україні праць індійських дослідників руху *бгакті*, істориків, літературознавців і філософів. Здається необхідним зробити акцент саме на погляді індійської науки на розвиток руху *бгакті*, адже індійські науковці, світогляд яких склався великою мірою на засадах індуїзму, найкраще можуть зрозуміти і передати релігійно-філософську суть цього історичного явища.

Після здобуття Індією незалежності у 1947 р. індійські історики з особливим натхненням стали висвітлювати розвиток індійської культури і -духовності в колоніальні

⁶ Абу-л Фазл Аллами. Акбар-наме. Пер. с перс. Г. Беверидж. Самара, 2003. – 556 с.

⁷ Видьяпати. Испытание человека. Пер., составл. и комм. С.Д. Серебряного. – Москва, 1999. – 256 с.

⁸ Кабир. Золотые строфы Пер и комм. Н.Б. Гафуровой. – Москва, 2004 – 383 с.

⁹ Sur Das ke pad (Hindi). – Mathura, 1966. – 332 p.

¹⁰ Tulsi Das. Ramcharitmanas. Text with Hindi translation. – Gorakhpur, 2001. – 945 p.

¹¹ Mira Bai ke bhajan (Hindi). – Mathura, 1966. – 324 p.

¹² A. Embree. Sources of Indian Tradition. –Delhi, 1996. – 476 p. A. Embree. Sources of Indian Tradition. –Delhi, 1996. – 476 p.

¹³ Avalon A (Sir John Woodroffe). The Serpent Power – London, 1984 – 354 p.

¹⁴ Falconar A.F.I. Sufi Literature and the Journey to Immortality – Delhi, 1991. – 340 p.

¹⁵ Kinsley, David R. The Divine Player (A Study of Krsna Lila). – Delhi, 1979. – 285 p.

¹⁶ Macauliffe M.A. The Sikh Religion: Its Gurus, Sacred Writings and Authors. – Oxford, 1909. Vol. 1. – 444 p.

¹⁷ Walker B Hindu World. – New Delhi, 1983. Vol. 1.– 507 p.

¹⁸ Ваніна Е.Ю Идеи и общество в Индии XVI–XVIII вв –Москва, 1993. – 275 с.

¹⁹ Гусєва Н.Р Индуизм: история формирования, культовая практика – Москва: Наука, 1977. – 327 с.

²⁰ Цветков Ю.В. Тулсидас. – Москва, 1987. – 182 с.

²¹ Сазанова Н.М. «Океан поэзии» Сур Даса – Москва, 1973. – 311 с.

²² Глушкова И.П. Индийское паломничество – Москва, 2000. – 261 с.

часи, і однією з улюблених тем став розвиток *бгакті*. Огляд розвитку *бгакті* в середньовічній Індії знаходимо у працях таких істориків як Субгаш Ананд²³, Раджмал Бора²⁴, Муншірам Маногарлал²⁵, Нарендра Натх Бгаттачар'я²⁶, Муншірам Шарма²⁷, Крішна Шарма²⁸, Сушміта Пандей²⁹ та ін.

Як бачимо, рух *бгакті* є досить популярною темою серед дослідників різних країн, хоча представники різних індологічних шкіл і мають дещо різні підходи до даної теми. Як уже мовилося, праці індійських учених відрізняються від досліджень західних і російських науковців перш за все глибинним розумінням *бгакті* як духовно-релігійного явища, близького для індійського менталітету. Звичайно, слід пам'ятати і про можливу певну заангажованість патріотично настроєних індійських дослідників, які свідомо чи несвідомо намагаються подати факти з історії своєї країни у максимально привабливих барвах. Саме тому дослідження супроводжуються порівняннями висновків індійських учених з висновками їхніх західних колег, дається власна оцінка автора і робиться спроба максимально об'єктивно і різнобічно висвітлити процес розвитку релігійно-філософського вчення *бгакті* в Північній Індії.

У другому розділі «Суть, походження і причини виникнення руху *бгакті* в Північній Індії» розглядаються суть і походження *бгакті* як типу релігійного світогляду та історичні передумови виникнення руху *бгакті* в Північній Індії XIV–XVII століть, серед яких виділяється дві головні – рух *бгакті* в Південній Індії у V–XIII століттях і встановлення мусульманського панування.

Середньовічний індійський рух *бгакті* – це духовно-історичне явище, яке започаткувалося в V–VII ст. на півдні країни. Очолювали його «віддані» містики, канонізовані пізніше як індуські «святі», які проголошували відданість і любов до Бога як головний шлях до спасіння від кола перероджень (*мокша*).

Рух *бгакті* носив форму релігійної реформації і, на думку багатьох дослідників, багато в чому нагадував реформаторські рухи, що охопили ряд країн середньовічної Європи і були скеровані проти панування католицької церкви. Не зважаючи на те, що рух *бгакті* не закликав до відкритої боротьби за соціальну рівність і демократію, а скеровував думки і сподівання простих людей до потойбічного світу як до єдиного шляху позбутися бід і несправедливості, все ж у ньому були відображені справжні демократичні ідеали народу.

²³ Anand Subhash. The Way of Love – The Bhagavata Doctrine of Bhakti. – New Delhi, 1996. – 148 p.

²⁴ Bora Rajmal Bharatiya bhakti-sahitya. (Hindi). – Dilli, 1994 – 176 p.

²⁵ Munishiram Manoharlal. Medieval Bhakti Movements in India. – New Delhi, 1989. – 415 p.

²⁶ Narendra Nath Bhattacharya. Medieval Bhakti Movements in India. – Delhi, 1997. – 247 p.

²⁷ Sharma, Dr. Munshiram. Bhakti ka Vikas. (Hindi). – Varanasi, 1979. – 413 p.

²⁸ Sharma Krishna. Bhakti and the Bhakti Movement (A New Perspective). – New Delhi, 2002. – 375 p.

²⁹ Susmita Pande Medieval bhakti movement, its history and philosophy – Agra, 1989. – 579 p.

Рух *бгакті* в Південній Індії поступово перейшов з рівня імпробізованих новаторських сект на рівень храмового культу. Цей перехід частково розпочався ще за правління Паллавів (VII–IX ст.), поширився за Чолів (X–XII ст.) і остаточно закріпився в епоху держави Віджайнагар.

В історії руху *бгакті* в середньовічній Північній Індії важко переоцінити роль Південної Індії як попередника, натхненника і головного джерела нового вчення. Саме з Південної Індії йшли проповідувати на Північ вчителі *бгакті*, такі як Мадгава, Рамананда і Валлабга, про яких йтиметься в наступних розділах.

Північноіндійський рух *бгакті* в XIV–XVII століттях розвивався під впливом кількох потужних чинників, одним з яких було також встановлення в Індії мусульманського панування. Тому задля відтворення повної картини історичних передумов руху *бгакті* в Північній Індії слід розглянути процес поширення нетрадиційних ісламських вчень на теренах країни.

Традиційний іслам сунітського напрямку, що сповідувався більшістю мусульманських завойовників Індії, поширювався здебільшого насильницькими методами, тоді як мусульманські секти, що стояли в опозиції до традиційної релігії і за суттю свого вчення були близькими до реформаторських ідей *бгакті*, знаходили живий відгук серед індійського населення, особливо, як уже зазначалося, серед його нижчих верств, незадоволених своїм соціальним становищем. Ідеї особистого зближення людини з Богом і загальної рівності, що перегукувалися з *бгакті*, з'явилися в Індії з різними сектантськими течіями ісламу, а також у формі мусульманського містицизму – *суфізму*. Ці вчення знаходили більше добровільних прихильників серед духовно чутливого індійського населення, ніж суворий офіційний іслам. *Суфії* і мусульманські сектанти, на відміну від сунітів, набагато більше переймалися вивченням місцевої індійської культури і релігії.

Розповсюдження *суфізму* в Індії починається в XI ст., і велику роль тут відіграє певна симпатія мусульманських правителів до *суфізму*. Серед придворних поетів і серед самих султанів і імператорів приналежність до *суфійських* братств була поширеним явищем. Маючи на додаток до релігійних переконань ще й владу, правителі могли сприяти поширенню *суфізму* досить ефективно. Лідерів *суфійських* братств, як і вельмож, називали *шейхами*, що також свідчить про популярність нового вчення на державному рівні. Досить швидко проповідь *суфізму* набула регіональних особливостей. Зокрема це було викладення ідей, перейнятих з апокрифічної та релігійно-містичної традиції індуїзму.

Третій розділ дисертації «Основні течії руху *бгакті* в Північній Індії, їх розвиток і особливості» складається з трьох підрозділів: «Розвиток напрямку *ніргун-бгакті* – вчення

про абстрактного Бога», «Напрямок *сагун-бгакті* – розвинення традиції персоніфікації Божества» і «Естетична трансформація *бгакті* в традиції *ріті*». В розділі висвітлюється історія виникнення окремих течій *бгакті*, робиться детальний аналіз ідеології та діяльності різних общин, вказується на їх подібності і відмінності та вплив на розвиток суспільства, демонструється зв'язок розвитку руху релігійного відродження з загальнополітичним розвитком Північної Індії.

Релігійно-філософське вчення *ніргун-бгакті* – вшанування абстрактного неперсоніфікованого Божества – поділяється індійськими істориками на дві течії: сантизм і суфізм. Також наслідком розвитку в Північній Індії *ніргун-бгакті* вважається виникнення нової релігії – *сікхізму*, яка синтезувала в собі індо-мусульманські духовні цінності.

Мусульманське походження *суфіїв* є беззаперечним, але фактом є і те, що всі без винятку індійські історики і літературознавці розглядають *суфізм* в середньовічній Індії як одну з течій *ніргун-бгакті*. Навіть якщо *суфізм* зародився і розвивався окремо від індійського *бгакті*, він виплекав у собі цінності, які наче віддзеркалювали релігійні ідеали *бгакті*. В Північній Індії ці два вчення ніби «впізнали» одне одного. Не маючи сумніву в духовній тотожності цих двох вчень, ми також включаємо суфізм до розгляду розвитку руху *бгакті* в Північній Індії.

З XIII ст. найвпливовішим *суфійським* орденом на теренах Індії був *чіштіє*. Щоб зробити своє вчення доступним для якомога більшої кількості людей, *суфії* використовували в проповідях місцеві мови, зокрема гінді, панджабі, гуджараті, сінді та ін., вивчали індуські релігійно-філософські системи та індійський епос, охоче використовували близькі для індусів образи місцевого фольклору. Одночасно вони перекладали на індійські мови багато творів арабської і перської літератур.

Своєю популярністю серед простого люду Індії містична теософія *суфіїв* завдячувала тим ідеалам, які вона проголошувала, – людяність і творення добра, заперечення багатства.

На відміну від *суфізму*, течія *сантів*, або «святих» була більше пов'язана з традиційним індуїзмом і в той же час зазнала суттєвого впливу ісламу і власне *суфізму*. Будучи першою власне індуською течією *ніргун-бгакті*, *сантизм* не міг не бути пов'язаним своїми витоками з *сагун-бгакті*. Фактом є те, що найвідоміша постать общини *сантів* Кабір Дас був учнем *бгакта* Рами Рамананди (1400–1470), якого вважають засновником напрямку *Рама-бгакті* і одним з піонерів руху *бгакті* в Північній Індії. На відміну від адептів *сагун-бгакті*, які хоч і замінили брахманські складні храмові обряди спрощеними, але все ж символічно вшановували зображення божества і визнавали необхідність

священнослужителів, *санти* заперечували будь-яке посередництво між *бгактом* і Богом, насміхалися з нікчемності і лицемірства брахманів і мулл.

Санти були противниками індо-мусульманських релігійних суперечок, що в черговий раз підкреслює близькість *бгакті* до *суфізму*. Вважаючи Раму і Аллаха іменами одного і того ж Бога-Абсолюта, вони поєднували у своїх проповідях індуську і мусульманську символіку, що приваблювало в ряди *сантів* багатьох мусульман.

Одним з найвагоміших наслідків поширення руху *бгакті* в Північній Індії стало виникнення нового релігійного вчення в Пенджабі – *сикхізму*. Воєнна небезпека і актуальність ідей визвольної боротьби і патріотизму сприяли формалізації *сикхської* релігії і виведення її на рівень державної ідеології з чітким спрямуванням на виховання саможертвовної любові до своєї спільноти. Це вже вкрай розмежувало переконання *сикхів* з переконаннями членів інших течій *бгакті*, для яких головним було особисте спілкування з Богом, а не обцинна єдність заради благополучного життя. Власне, така формалізація *сикхізму* і оформлення його в чітку релігійно-соціальну систему стало причиною того, що вчення засновника *сикхізму* *гуру* Нанака перестало існувати як *бгакті* і набуло форми нової, відмінної від індуїзму і ісламу традиційної релігії. З іншої сторони, можливо, саме більша популярність вчення Нанака в порівнянні з іншими школами *бгакті* і стала причиною подібної формалізації, і виникнення нової релігії з величезною кількістю послідовників насправді було результатом, про який мріяли усі проповідники *бгакті*. *Сикхізм* не можна вважати відгалуженням руху *бгакті*, і водночас він є прикладом найоптимальнішої самореалізації окремо взятої школи *бгакті*, її трансформації у всенародну релігію, яка охоплює всі сфери життя обцини і регулює їх на правах державної ідеології.

Сагун бгакті, відданість персоніфікованому Божеству, в Північній Індії, було пов'язано не з Шівою і Вішну в усіх їх формах, як це було на Півдні, а переважно з двома іпостасями Вішну – Рамою і Крішною. Це не означало занепаду культу Шиви і його дружини Шакті в Північній Індії, ці культу продовжували існувати і розвиватися окремо, але їх носії не стали помітними учасниками потужної хвилі руху *бгакті* в цьому регіоні.

Перш ніж перекинутися з Південної Індії в завойовані мусульманами райони Півночі, вчення *сагун-бгакті* не могло не вплинути на землі Центральної Індії, які стали свого роду провідником нових релігійних ідей і народили на своїх теренах вчення, які є перехідною ланкою між південноіндійським і північноіндійським *бгакті*. Зокрема, перш ніж поширитися на Півночі, в XIII-XIV століттях рух *сагун-бгакті* розквіт у Махараштрі. Відмінність маратхської традиції від пізнішої північноіндійської полягає у тому, що маратхські *вайшнави* ще поклонялися Вішну у його цілісній формі, а не обирали одну з

двох найпопулярніших *аватар*. В Махараштрі Вішну отримав ім'я Вітхоба або Вітхала, що є похідним від дравідійського слова *вітту* – «цеглина», так як Вітхоба часто зображався стоячи на цеглині, що символізувало невмирущість Божества і постання його нової форми на уламках старої. Культ Вітхоби прийшов у Махараштру з Карнатаки і Андгра-Прадешу, а отже, більшість його рис були характерні саме для дравідійського *бгакті*. В той же час культ Вітхоби знаменував собою поступовий перехід від *Вішну-бгакті* до *Крішна-бгакті*. Вітхоба став головним божеством у ареалі під час правління тут маратхомовної династії Ядавів у XII-XIII ст. За одного з пізніх правителів цієї династії Магадева (1260-1271) культ перейшов ледь не на державний рівень, цього бога вшановував правитель і його прибічники. Заснована в кінці XIII ст. община *бгактів* Вітхоби «Варкарі» поміняла релігійну і національну свідомість маратхів, виступаючи потужним чинником соціального і ідеологічного згуртування населення. Община проголошувала соціальну рівність і була відкритою для представників усіх каст. Моральні цінності сповідувалися членами общини разом з ідеями протистояння світлим сил темним. Ця філософія в майбутньому стала міцною підвалиною для маратхського визвольного руху, очолюваного Шіваджі, в часи могольського імператора Аурангзеба.

Сагун-бгакті або вайшнавське *бгакті* Північної Індії поділяється на дві головні підтечі: *Рама-бгакті* і *Крішна-бгакті*. Представники *Рама-бгакті* вшановують сьоме втілення Вішну царя Раму, героя епосу Рамаєна, а представники *Крішна-бгакті* – восьме втілення Вішну пастуха Крішну, героя епосу Магабгарата і багатьох народних переказів.

Першим відомим проповідником *Рама-бгакті* в Північній Індії був Рамананда. Він проголошував бога Раму верховним Божеством, який єдиний може дати людині спасіння, заслужити яке можна лише любов'ю і відданістю Рамі і повторюванням його священного імені.

Ашрам Рамананди у Варанасі став важливим центром релігійного життя країни, звідти ідеї *Рама-бгакті* поширювалися у всі верстви індійського суспільства. Однією з причин такої популярності Рамананди було те, що він відмовився від традиційного санскриту і використовував живу народну мову для проповідей і написання хвалебних пісень. Це стало початком популярної серед північноіндійських *бгактів* традиції використання народних мов для поширення ідей *бгакті*.

В історії течії *Рама-бгакті* Північної Індії поет Тулсі Дас став єдиним *бгактом* Рами, який своєю значимістю і популярністю зумів дорівнятися до передових діячів *Крішна-бгакті*, найпопулярнішої течії *бгакті* в середньовічній Північній Індії.

Зважаючи на те, що головним героєм священних індуських творів Бгагаватгіти і Бгагават Пурани виступає Вішну в іпостасі Крішни, то не дивно, що в *сагун-бгакті*

Північної Індії XIV–XVII століть саме течія *Крішна-бгакті* мала найбільш потужну літературну і образну базу для свого розвитку. Хоча Бгагаватгіта в устами Крішни і навчає поклонятися непроявленому Абсолюту, що присутній в усіх формах життя, сам факт того, що священний текст подає як Учителя саме Крішну, став сильним поштовхом до розвитку саме *крішнаїтської* традиції.

Велику роль в поширенні *крішнаїзму* як «народної релігії» і заснуванні *крішнаїтських* храмів у місцях, пов'язаних з легендами про Крішну, що потім стали місцями паломництва, зіграв «просвітитель» з Південної Індії Валлабгачар'я. В XVI ст. північноіндійська місцевість Брадждж завдяки старанням Валлабгачар'я і його послідовників став центром релігійного паломництва. Це стало можливим завдяки лояльності перших могольських імператорів до розвитку нових індуських вчень і релігійних общин. На початку XVI ст., коли Делійський Султанат ослаб і перебував у стані внутрішнього політичного хаосу, *бгакти* Браджджу стали почуватися вільніше, і Валлабгачар'я отримав сприятливий ґрунт для своєї місіонерської діяльності у найсвятішому для всіх шанувувачів Крішни місці. Валлабгачар'я регулярно здійснював мандрівки країною разом зі своїми учнями і часто здобував перемогу у релігійно-філософських диспутах на тему *бгакті* зі своїми противниками. Крім Браджджу, він заснував *крішнаїтські* общини і у Віджайнагарі, Раджастхані, Мадг'я Прадеші та інших місцях.

В XV–XVI століттях Брадждж став центром релігійного паломництва. Стрімкий розвиток релігійного життя в місцевості Брадждж сприяв загальному розвитку. На храмові служби, релігійні свята і ярмарки з усіх кінців Індії сюди стікалися прочани-*бгакти*. В XVI ст. в Браджджі панівне положення зайняли чотири общини *Крішна-бгакті*: «Пушті марг», «Радгаваллабга», «Ґаудія» і «Німбарка», кожна з яких мала свою специфічну ідеологію.

Про те, наскільки популярним був рух *Крішна-бгакті* в Північній Індії розглядуваної доби, свідчить той цікавий факт, що серед *бгактів* Крішни знаходимо також вихідців з мусульман, серед яких були й дуже видатні постаті, наприклад, воєначальник Акбара Рагім, виходець з Середньої Азії.

Могольські правителі – наступники Акбара – Джагангір, Шах Джаган і особливо Аурангзеб були досить далекими від ідей релігійної терпимості і лояльності до місцевих вірувань, які намагався встановити Акбар як панівну ідеологію в країні. Хоча широкі маси індійського населення до Аурангзеба майже не відчували загрози насильницької ісламізації і політика поширення ісламу силою провадилася здебільшого по відношенню до підпорядкованої мусульманам індуської еліти і феодалів, але вже й тоді годі було думати про те, щоб вчителі *бгакті* були вхожими до імператорського палацу і читали перед імператором свої вірші, як це було при Акбарі. Могольські імператори не могли

зашкодити поширенню руху *бгакті* в масштабах усієї країни, проте їх вороже ставлення до індуїзму таки зіграло свою роль, зібрання шкіл *бгакті* перестали бути відкритими і публічними, а згодом взагалі перейшли на підпільний режим.

Діяльність шкіл *бгакті* в період релігійної нетерпимості з боку мусульманських імператорів відбувалася підпільно, і до нас дійшло набагато менше історичних даних про діяльність вчителів *бгакті* даної епохи в порівнянні з попереднім періодом. Подальший розвиток вчення *бгакті* ми можемо прослідкувати здебільшого в літературній спадщині цієї епохи, відомої під назвою літератури *рїті* – світської придворної поезії, яка хоч, на перший погляд, містить в собі дуже мало релігійних творів, але в якій очевидно простежуються завуальовані і алегоризовані ідеї *бгакті*.

У **висновках** підсумовуються результати дослідження відповідно до поставленої мети й завдань.

На думку автора, слід погодитися з тими дослідниками, які вважають *бгакті* явищем, що народилося і розвинулося саме на індійській землі і існувало ще задовго до відчутних впливів на індуїзм інших релігій. Стародавні індуські тексти, що були створені задовго до приходу християнства й ісламу в Індію, ясно вказують на розуміння суті *бгакті* і практикування його як способу життя індусами ведичної епохи. Що ж до схожості постулатів християнства і *суфізму* з головними засадами *бгакті*, то причина цього бачиться в подібності шляхів духовного спасіння у різних віровченнях, що, якщо сягнути глибше, свідчить про спільне загальнолюдське бачення ролі людини й Божества у давнину, а отже, і про глибинну духовну єдність людства.

Перш ніж кинути своє сім'я на північноіндійські землі, дерево *бгакті* спершу зросло і розквітло на Півдні країни. Якщо північноіндійське *ніргун бгакті* і можна назвати синтезом індо-мусульманських релігійних ідей, то вайшнавське *бгакті* або *сагун бгакті*, що набуло шаленої популярності на Півночі і залишається там панівним серед течій *бгакті* по сьогоднішній день, – це прямий спадкоємець здобутків духовного поступу південноіндійського суспільства.

У Північній Індії філософські засади руху *бгакті* набувають форм, дещо відмінних від *бгакті* південноіндійського. Адже саме на Півночі Індії в той час відбувалося вирішальне для багатьох аспектів подальшого розвитку індійської культури злиття двох світів, двох систем релігійно-філософського світогляду – індуїзму й ісламу. Тут *бгакті* відіграло не лише просвітницьку роль у середовищі дещо ортодоксальних у сповідуванні громіздкої обрядовості індусів, але й виступало миротворчим чинником у врегулюванні взаємин індусів і мусульман. Вчення *бгакті* увібрало в себе та об'єднало характерну для ісламу

основоположну тезу про єдиного безначального Бога і притаманне індуїзму заглиблення в чуттєвий аспект взаємин людини з -Богом.

Головну роль в прокладанні шляху до духовного зближення індусів і мусульман в період мусульманського правління в Індії відігравали *суфії*. Маючи від початку систему духовних цінностей, дуже близьку до духовних засад *бгакті*, і формально будучи відгалуженням ісламського вчення, *суфізм*, як ніщо інше, зумів дати індійцям живу схему співіснування двох релігій і двох культур. Мусульманське походження *суфіїв* є беззаперечним, але, на нашу думку, навіть якщо *суфізм* зародився і розвивався окремо від індійського *бгакті*, він виплекав у собі цінності, які віддзеркалювали релігійні ідеали *ніргун-бгакті*. Не маючи сумніву в духовній totoжності цих двох вчень, ми, погоджуючись із більшістю індійських і багатьма західними науковцями, також визнаємо *суфізм* течією руху *бгакті* в Північній Індії .

Течію *сантів* можна назвати визначальною у формуванні напрямку *ніргун бгакті*, адже це єдина течія, яка проповідувала вшанування єдиного не проявленого Бога і при цьому формально залишалася в межах індуїзму. *Суфізм* походить з ісламу, і в думках учених існують серйозні розбіжності стосовно того, чи можна його взагалі зараховувати до *бгакті*. Інша індійська традиція вшанування безформного Абсолюту переросла в нову релігію *сикхізм*, ідеологи якої теж не завжди згодні з причетності виникнення свого віровчення до руху *бгакті*. Отже, *санти* залишаються єдиною общиною, яка, зародившись у середовищі індуїзму, увібрала в себе деякі засади ісламу, але формально залишилась індуською; єдиною общиною, яку без жодних вагань можна назвати школою *ніргун бгакті* в Північній Індії.

Сикхізм має свої специфічні риси, які відрізняють його від інших релігійно-філософських вчень Північної Індії розглядуваного періоду, але час і умови появи і розвитку *сикхізму* не залишають сумніву у тому, що нове віровчення виникло на хвилі відродження релігійної свідомості народних мас Північної Індії, що увійшло в історію, можливо, під дещо узагальненою назвою *бгакті*, яка, однак досить точно передає реформаторську суть різних релігійних вчень епохи, об'єднаних єдиною метою – «оживити» духовність народу і принести людям розуміння особистого Бога. Теологічні та морально-етичні розбіжності між *сикхізмом* та іншими течіями *бгакті* і сучасний офіційний статус *сикхізму* як окремої від індуїзму і ісламу релігії, на нашу думку, не є підставою заперечувати корінний зв'язок *сикхізму* з *бгакті*. Так, розвиток *сикхізму* відбувався по-іншому, і це надало цьому вченню особливого статусу на сьогоднішній день, але його початкові суть і спрямування – це прямий наслідок руху *бгакті*.

На відміну від *сикхізму* в Пенджабі, культ Вітхоби не став окремою релігією, що офіційно керувала як релігійною, так і політичною ситуацією в регіоні, і була символом єднання і боротьби її сповідувачів проти зовнішніх агресорів, але все ж національно-визвольний рух маратхів у XVII ст. великою мірою був керований бажанням захистити від мусульманської релігійної експансії останній індуський регіон індо-арійської Індії, ядром релігійної самобутності якого було саме *Вішну-бгакті* у формі культу Вітхоби. *Вітхоба-бгакті* – єдиний напрямок вайшнавського *бгакті*, який, сповідуючи загальноіндуські принципи ненасилля, став однак одним з натхненників організованої збройної боротьби індусів проти мусульман і додав до свого духовно-подвижницького характеру ще й національно-патріотичний.

Те, що традиція *Рама-бгакті* не стала такою популярною в народі, як традиція *Крішна-бгакті*, можна пояснити більшою наближеністю символіки крішнаїзму до світського життя, до живого народного світогляду, незаангажованого релігійною моральністю і догматизмом. Грайливо-еротичні мотиви крішнаїтських творів за своєю суттю були дуже близькими до народного індійського менталітету і не завжди сприймалися людьми як символічні духовні послання, і образ Крішни став популярним як для глибоко віруючих *бгактів*, так і для звичайних мирян. Натомість образ Рами, завдяки Тулсі Дасу і його послідовникам, став дещо надто моралістичним і підкреслено релігійним, що ускладнювало його сприйняття народними масами. Рама вшановується індусами як Бог, але він не зміг, як Крішна, стати ще й популярним літературним героєм і метафоричним уособленням земних розваг і веселощів. До того ж, від початку напрямок *Крішна-бгакті* мав кращий історико-джерельний ґрунт для свого розвитку.

Крішна-бгакті можна назвати найвпливовішою і найпопулярнішою течією *бгакті* розглядуваної доби, єдиною течією *сагун-бгакті*, яка, крім єднання індуського суспільства, іноді спромагалась, як суфізм і сантизм, мирити між собою індусів і мусульман і приводити їх до поклоніння спільним духовним ідеалам. Адже навіть могольські імператори післяакбарівської доби, будучи переконаними мусульманами і проявляючи нетерпимість і агресію по відношенню до індуїзму, охоче сприймали Крішну як улюбленого героя вишуканої придворної поезії *рїті*, інтимної лірики *шрінгар*. Будучи Богом, персоніфікацією Вищого Абсолюту для індуських бгактів, Крішна не викликав до себе ненависті з боку традиційно налаштованих мусульман, вони навпаки проймалися до нього симпатією як до міфологічного і ліричного уособлення людського ідеалу. В цьому автор вбачає феноменальність вчення *Крішна-бгакті* і вважає його поступ найяскравішою демонстрацією духовної сили *бгакті*.

Настання епохи *Pimi* – це наслідок не деградації чи притуплення релігійного почуття *бгакті* попередньої епохи і буяння земних пристрастей, а швидше переходу *бгакті* у новий якісний рівень і новий режим існування, спричинений зміною внутрішньої релігійної політики в Могольській Імперії.

**Основний зміст дисертації представлений
у таких публікаціях:**

Статті:

1. Ботвінкін Ю.В. Вайшнавизм і суфізм – чоловіча і жіноча суті божества // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Східні мови і літератури. – Київ, 2000, вип. III. – С. 8-11.

2. Ботвінкін Ю.В. Коріння гіндімовної поезії Крішна-*бгакті* у літературі санскриту // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Східні мови і літератури. – Київ, 2000, вип. IV. – С. 65-68.

3. Ботвінкін Ю.В. Суфійська поезія в Індії як один з напрямків літературної течії *бгакті* // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Східні мови і літератури. – Київ, 2001, вип. V. – С.55-59.

4. Ботвінкін Ю.В. Трансформація індуських релігійних символів у придворній поезії Могольських імператорів // Сходознавство. – Київ, 2005. – №29-30. – С.17-24.

5. Ботвінкін Ю.В. Вплив ісламу на розвиток релігійно-філософського руху *бгакті* в середньовічній Північній Індії // Сходознавство. – Київ, 2006. – №33-34. – С.5-14.

6. Ботвінкін Ю.В. Становлення *сикхізму* і його відмінності від інших течій релігійно-філософського руху *бгакті* в середньовічній Північній Індії // Сходознавство. – Київ, 2007. – №37-38. – С.15-26.

Тези конференцій:

7. Ботвінкін Ю.В. Течія *Вітхоба-бгакті* в Махараштрі як перехідна ланка між південноіндійським *Вішну-бгакті* і північноіндійським *Крішна-бгакті* // X Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. міжнар. наук. конфер. – Київ, 2006. – С.197-199.

8. Ботвінкін Ю.В. Південноіндійське *бгакті* як попередник епохи *бгакті* в Північній Індії // XI Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. міжнар. наук. конфер. – Київ, 2007. – С. 162-165.

АНОТАЦІЯ

Ботвінкін Ю.В. Розвиток релігійно-філософського руху *бгакті* в Північній Індії XIV–XVII століть. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. Інститут сходознавства ім. А.Кримського НАН України. Київ, 2007.

Дисертація є комплексною роботою з історії розвитку релігійно-філософського руху *бгакті* в Північній Індії XIV-XVII століть. У роботі простежується історія виникнення руху *бгакті* в Північній Індії, заснування і поширення основних течій *бгакті* в даному регіоні на фоні політичного розвитку країни під владою мусульманських завойовників, аналізується розвиток *бгакті* як суспільної ідеології і його втілення в різних культурах і діяльності різних релігійних общин і окремих відомих діячів.

За підсумками дисертаційного дослідження робиться висновок, що *бгакті* відіграло не лише просвітницьку роль у середовищі традиційного індуського суспільства, але й виступало миротворчим чинником у врегулюванні взаємин індусів і мусульман. Релігійно-просвітницька діяльність общин *бгакті* стала ненасильницькою і миролюбною реакцією високодуховного народу Північної Індії на політичний і релігійний хаос у країні.

Ключові слова: релігійно-філософський рух *бгакті*, мусульманське правління, *суфізм*, *сантизм*, *сикхізм*, *ніргун-бгакті*, *сагун-бгакті*, *Вітхоба-бгакті*, *Рама-бгакті*, *Крішна-бгакті*.

АННОТАЦІЯ

Ботвинкин Ю.В. Развитие религиозно-философского движения *бхакти* в Северной Индии XIV–XVII веков.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – Всемирная история. Институт востоковедения им. А. Крымского НАН Украины. Киев, 2007.

Диссертация является комплексной работой по истории развития религиозно-философского движения *бхакти* в Северной Индии XIV-XVII столетий. В работе прослеживается история возникновения движения *бхакти* в Северной Индии, учреждение и распространение основных течений *бхакти* в данном регионе на фоне политического развития страны под властью мусульманских завоевателей, анализируется развитие *бхакти* как общественной идеологии и его воплощение в разных культурах и деятельности разных религиозных общин и отдельных известных деятелей.

В исследовании прежде всего делается анализ *бхакти* как исторически-философского феномена, как следствия развития религиозного сознания индийцев и их стремления

защитить свою религиозную и культурную самобытность от влияний извне. Исследуя развитие *бхакти* как религиозно-философского учения на фоне общеисторической жизни Северной Индии данной эпохи, мы познаем закономерности взаимовлияния духовных основ разных религиозных учений и политических движений и воссоздаем систему ценностей средневекового североиндийского общества, в которой идеализация духовных ценностей переплелась с реалиями сложной политической ситуации в стране.

Основные моменты, выделенные в работе, можно сформулировать следующим образом:

1) Средневековое движение *бхакти* в Северной Индии своим возникновением обязано нескольким факторам, но главнейшим среди них есть развитие *бхакти* в Южной Индии в VII–XIII столетиях, которое со временем перекинулось на Север.

2) Большую роль в развитии североиндийского *бхакти* сыграл ислам, в частности его нетрадиционная форма *суфизм*, которая хотя и не связана исторически с вайшнавско-шиваитским *бхакти* Южной Индии, но своими духовными основами очень близко стоит к *ниргун-бхакти* – преданности Непроявленному Абсолюту, что дает повод многим исследователям рассматривать суфизм в Северной Индии XIV–XVII столетий как одно из течений *ниргун-бхакти*.

3) *Сикхизм*, который возник в XVI ст., также образовался на волне движения *бхакти*, но вследствие особого историко-политического развития пенджабского региона *сикхи* стали единственной общиной *бгактов*, которая превратилась в отдельную официально признанную религию.

4) Течение *ниргун-бхакти*, которое в Северной Индии проповедовали *санты* и *суфши*, выступало посредником в религиозных недоразумениях индусов и мусульман, его идеология была близка представителям обеих вероисповеданий и выполняла определенную просветительско-миротворческую миссию в регионе.

5) Вайшнавское *бхакти*, или *сагун-бхакти* – поклонение персонифицированному Божеству, хотя и содержало в своей основе древнеиндусский демократический и даже неформальный подход к взаимоотношениям человека с Богом, в Северной Индии также кое в чем не избежало влияния исламской идеологии, которое выразилось в определенной морализации и суровости учения. Особенно это касается течения *Рама-бхакти*.

6) Вайшнавское *бхакти*, особенно *Кришна-бхакти*, иногда тоже выполняло миссию единения индусов и мусульман, обольщая красотой своей символики некоторых выдающихся мусульман и превращая их в вайшнавских *бгактов*.

7) Во времена правления потомков Акбара, которые были предрасположены к религиозной нетерпимости, идеи *бхакти* перестали проповедоваться свободно, и перешли

на подпольный режим существования, но продолжали достигать широких народных масс в завуалированной форме – через эстетичную придворную поэзию *рити*, которая передавала символику *бхакти* в образах интимной лирики.

8) Религиозно-философское движение *бхакти* в Северной Индии XIV-XVII веков. – это многомерное отображение средневекового североиндийского мировоззрения, сформированного на основе традиционных древнеиндусских религиозных принципов и исламской новизны.

По итогам диссертационного исследования делается вывод, что *бхакти* не только играло просветительскую роль в среде традиционного индусского общества, но и выступало миротворческим фактором в урегулировании взаимоотношений индусов и мусульман. Религиозно-просветительская деятельность общин *бхакти* стала ненасильственной и миролюбивой реакцией высокодуховного народа Северной Индии на политический и религиозный хаос в стране.

Ключевые слова: религиозно-философское движение *бхакти*, мусульманское правление, *суфизм*, *сантизм*, *сикхизм*, *ниргун-бхакти*, *сагун-бхакти*, *Витхоба-бхакти*, *Рама-бхакти*, *Кришна-бхакти*.

ANNOTATION

Botvinkin Y.V. The development of the religious and philosophical *Bhakti* movement in the North India in XIV–XVII centuries.

Thesis for obtaining the degree of Candidate of History by speciality 07.00.02 – World history. – A. Krymsky Institute of Oriental Studies, Ukrainian National Academy of Sciences. Kyiv, 2007.

The thesis is dedicated to the history of development of the religious and philosophical *Bhakti* movement in the North India in XIV-XVII centuries. *Bhakti's* origin and its spreading in the North India are observed here. The main trends of the movement are shown in their relation with the contemporary political situation in the region ruled by Muslim invaders. The meaning of *bhakti* as a social ideology and its realization in various cults and religious communities are analysed as well as the life of the most prominent leaders of the *Bhakti* movement.

According to the investigation we can conclude that the *Bhakti* movement was not only a source for spiritual regeneration of the traditional Hindu society, but also a peace-keeping factor in the Hindu-Muslim relations. The religious and educational activities of the *Bhakti* communities was a non-violent and peaceful reaction of the high-spiritual Indian people to the political and religious chaos in the country.

Key words: religious and philosophical *Bhakti* movement, Muslim administration, *Sufism*, *Santism*, *Sikhism*, *nirgun-bhakti*, *sagun-bhakti*, *Vithoba-bhakti*, *Rama-bhakti*, *Krishna-bhakti*.